

תפילת גשם ותפילת טל: מקורות וגלגולים

אהרן קלרמן

תקציר

מטרתנו של מאמר זה היא להתמקד בצד ההיסטוריה-התפתחותי של תפילת גשם הנאמרת בשמיני עצרת, בניסיון לאתר את מקורותיה ההיסטוריים של התפילה ואת השינויים שחלו באמירתה במשך הדורות בקהילות אשכנז לארצותיהן. לאחר דיון זה תידון גם תפילת טל בקצרה. המקור הראשוני להזכרת הגשם במוסף של שמיני עצרת הוא במשנה ובתלמוד הירושלמי. הפייטן רבי אלעזר הקליר כתב מספר שבעות לגשם, ואחת מהן הוכנסה לסדר התפילה האשכנזי, והיא בנויה משני קטעי יסוד, רשות, שני סדרי יצירה, סדר פסוקים, רהיט, אשר במנהג אשכנז המזרחי נכתב מאוחר יותר, והכרזה, אשר נכתבה מוקדם יותר. סביר להניח שפיוט הגשם הזה הגיע למנהג אשכנז ממנהג רומי הקדום. מקורות קדומים של מנהג אשכנז אינם מציינים כל אמירה של תפילת גשם, עד המאה הארבע עשרה – חמש עשרה, אולם זו נרמזה במספר מקומות. ההטמעה של תפילת גשם הייתה, אפוא, הדרגתית, והגיעה למיצוי מלא החל מהמאה השש עשרה, גם בהשפעתה של המצאת הדפוס. הביטוי 'תפילת גשם' מופיע לראשונה, לצד המילים 'תפילת מוסף' בשנת 1794, ובאופן נפרד החל משנת 1832. החל מסוף המאה השמונה עשרה, חסידים ומתנגדים, האחרונים בהובלתו של הגר"א, הפחיתו את מספר הפיוטים בתפילה, אולם תפילת גשם לא נכללה בשינוי זה. תלמידי הגר"א, שעלו לארץ ישראל והגיעו לירושלים בשנת 1816, השמיטו מתפילת גשם את פיוטי הקליר והותירו על כנו רק את הרהיט המאוחר יותר ואת ההכרזה. שינוי זה התקבל בהרחבה במנהגי האשכנזים בארץ ישראל. תפילת טל, הנוגעת להזכרת הטל בראשון של פסח ולהזכרתו בתפילה בקיץ כרשות ולא כחובה, דומה במבנה שלה לתפילת גשם, והרהיט שבה נכתב גם הוא בידי הקליר. נראה כי תפילת טל הוטמעה במנהג אשכנז מעט מוקדם יותר מתפילת גשם. תפילת טל קוצרה בארץ ישראל החדשה בדומה לתפילת גשם.

פרופ' אהרן קלרמן,
ביה"ס למדעי הסביבה,
אוניברסיטת חיפה. דוא"ל:
akeller@univ.haifa.ac.il

לציטוט: (מדעי הרוח) – א' קלרמן,
'תפילת גשם ותפילת טל: מקורות
וגלגולים', חמדעת, כ (תשפ"ו).

מילות מפתח:
תפילת גשם, תפילת טל,
הקליר, מנהג ארץ ישראל,
שבעתא, שמיני עצרת.

מבוא

מאמר זה יתמקד ברובו ב'תפילת גשם', ולאחר מכן ידון גם ב'תפילת טל', הדומה בהרכבה לזה של תפילת גשם. 'תפילת גשם' הוא השם האשכנזי של הפיוטים הנאמרים בשמיני עצרת, שהוא גם חג שמחת תורה בארץ ישראל ובשמיני עצרת בחו"ל. זהו החג שבו מתחילים, בתפילת מוסף, להזכיר גשם באמירת 'משיב הרוח ומוריד הגשם'. בארץ ישראל בת ימינו יש הנוהגים לומר תפילת גשם לפני תפילת מוסף, אולם רבו הנוהגים כבחו"ל, לאומרה בחזרת הש"ץ. המקבילה הספרדית לתפילת גשם האשכנזית היא 'תיקון הגשם', הכולל פיוטים ממין העניין, אבל שונים מאלה הנאמרים בתפילות אשכנזים. מאמר זה יתמקד בתפילת גשם האשכנזית בלבד.

הפיוטים שנהוג לאמרם בתפילת גשם חוברו כולם, פרט לאחד, בידי הפייטן הארצישראלי, בן המאה השביעית, רבי אלעזר הקליר. רבו הכותבים על המבנה ועל התוכן של פיוטים אלה, וכן גם על מקביליהם שנתגלו בגניזה הקהירית,¹ אולם כל החיבורים הנ"ל ציינו רק פרטים מועטים בנוגע לתהליך ההתפתחות של אמירת תפילת גשם בתקופות השונות ובארצות הרלוונטיות להתפתחותה של התפילה. מטרתו של מאמר זה היא להתמקד דווקא בצד ההיסטוריה התפתחותי של התפילה, וזאת בניסיון לאתר את מקורותיה ההיסטוריים ולבחון את השינויים שחלו באמירתה במשך הדורות בקהילות אשכנז לארצותיהן. מאמר זה, משמש, אפוא, ניסיון ראשון לבנות את התמונה המלאה של התפתחותה של תפילה זו, ובעקבותיו גם את זו של תפילת טל. כדי לנסות ולשחזר את התהליך ההיסטורי של בנייתה של תפילת גשם היה צורך לגשת לחומרי היסוד, ובראשם ספרי מנהגים קדומים וסידורים קדומים. כפי שנראה בהמשך, גם לאחר בחינה מדוקדקת זו, נותרו פערים בידע שלנו בנוגע לעיתוי המדויק וליוזמים של שינויים בסדרי אמירתה בתקופות שונות.

נפתח את העיון בנושא עם שני דיונים מבואיים, על הזכרת גשם בשמיני עצרת ועל פיוטי הקליר הנאמרים בחזרת הש"ץ במוסף של שמיני עצרת. לאחר מכן, נבחן את מנהגי האמירה של פיוטי הגשם האשכנזיים לאורך שלוש תקופות: פיוטי הגשם במנהג אשכנז הקדמון (המאה

Elbogen, I. 1926. Kalir studies. HUCA 3, pp. 215-224; Harris, M. 1984. The Jewish prayer for rain. Conservative 1 Judaism 38, pp.79-82; Rand, M. 2007. Liturgical compositions for Shemini 'Atzeret by Elazar be-rabbi Qillir. Ginzei Qedem 3, pp. 9-99; Rand, M. 2009. Clouds, rain, and the upper waters: From Bereshit Rabbah to the Piyyutim of Elazar be-Rabbi Qillir. Aleph 9.1, pp. 13-39. Rand, M. 2010. Compositional technique in Qillirian Piyyutim for rain and dew. In From a Sacred Source: Genizah Studies in Honour of Stefan C. Reif, Outhwaite, B. and Bhayro, S. (eds.). Leiden: Brill, pp. 249-287

ש' אליצור, 'ארצך תפקוד בגשם: קטעי פיוט משבעות גשם קדומות'. גווי קדם א' תשס"ה, עמ' 31-71; י' יעקבסון, 'תפילת גשם', בשדה חמ"ד ט"ז, תשל"ג, עמ' 44-51; ע' פליישר, 'מגניזת קהיר: תפילה לגשם "קל ימשוך כטלה"', משא 1, תשל"ג; ע' פליישר, 'לקדמוניות פיוטי הטל (הגשם)', קבץ על יד ח' (י"ח), תשל"ו, עמ' 91-139; א"ש פרנקנהויז, 'תפילת גשם המבואר', בני ברק תשע"ד.

האחת עשרה עד המאה החמש עשרה), תפילת גשם במנהגי אשכנז וחסידיים בחו"ל במאות שלאחר מכן ותפילת גשם במנהגי אשכנז וחסידיים בארץ ישראל בעת החדשה. נסיים את המאמר בהשוואה בין פיוטי תפילת גשם לבין אלה של תפילת טל, וממנה נלמד דבר גם על התפתחותה של אמירת תפילת טל.

הזכרת גשם בשמיני עצרת

מקורה הראשוני של הזכרת הגשם בשמיני עצרת הוא במשנה, השואלת בתחילת מסכת תענית: 'מאימתי מזכירין גבורות גשמים? רבי אליעזר אומר: מיום טוב הראשון של חג [הסוכות].² רבי יהושע אומר: מיום טוב האחרון של חג [שמיני עצרת]... רבי יהודה אומר: העובר לפני התיבה ביום טוב האחרון של חג – האחרון מזכיר [במוסף]; הראשון אינו מזכיר [בשחרית]. כלומר לפי רבי יהושע, וכך נתקבע הלכה למעשה, מתחילים לומר 'משיב הרוח ומוריד הגשם' בתפילות העמידה החל משמיני עצרת, ורבי יהודה מוסיף כי התחלה זאת היא רק מתפילת המוסף שבחג זה.³

בעקבות דבריו של רבי יהודה במשנה ציין רבי חגיי בשם רבי פדת בירושלמי כי 'אסור ליחיד להזכיר עד שיזכיר שליח ציבור'.⁴ משום כך, וכדי לאפשר גם לציבור לומר 'משיב הרוח' כבר בתפילת מוסף, נוצר מנהג מוקדם, המתועד כבר במאה השתים עשרה – שלוש עשרה,⁵ ולפיו שליח הציבור (או גבאי/שמש כפי שנתקבע מאוחר יותר) מכריז לאחר חצי הקדיש שלפני מוסף: 'משיב הרוח ומוריד הגשם', ובכך מזכיר לציבור לומר כן בתפילת המוסף.

הן המשנה והן התלמודים אינם מזכירים כלל אמירה של פיוטים או של תפילה בסגנון אחר של בקשה לגשם או ציון נפלאותיו של הבורא בנושא זה, המיועדת לאמירה עם תחילת ההזכרה של גשם בתפילה בשמיני עצרת.

2 משנה, תענית א, א-ב.

3 על הסיבות והנסיבות לדעותיהם של רבי אליעזר ורבי יהושע ראו בבלי, תענית ב ע"א; ט ע"ב; ירושלמי, תענית א, א, וכן ר' יורגראו, 'תפילת הגשם וברכת הגשם על פי מקורות תנאיים ואמוראיים'. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, החוג לתלמוד, תשמ"ט.

4 ירושלמי, תענית א, ב.

5 רבי אברהם ברבי נתן הירחי (הראב"ן), ספר המנהיג, מהדורת יי רפאל, ירושלים תשס"ד, סימן נ"ג; רבנו מרדכי ב"ר הלל, ספר מרדכי השלם, מסכתות ביצה-תענית. ירושלים תשנ"ה, תענית ד' ב' (תרט"ו).

פיוטי הקליר הנאמרים במוסף של שמיני עצרת

רבי אלעזר הקליר, בן המאה השביעית בארץ ישראל, כלומר כמאתיים שנה לאחר חתימתו של התלמוד הירושלמי, חרו מערכות של פיוטים לחזרת הש"ץ בתפילת המוסף של שמיני עצרת, סביב נושא המים והגשם, וזאת לכבוד תחילתו של האזכור של גבורות גשמים בתפילה זו. פליישר תלה את החיבור של פיוטים אלה בצורך של הש"ץ להכריז על אמירת 'משיב הרוח', והיות שהפייטנים כיהנו כשליחי ציבור, ראו אלה לנכון להוסיף פיוטים על ההזכרה והאמירה.⁶ אולם ראוי לזכור כי הקליר כתב פיוטים רבים לתפילות נוספות שאין בהן אמירה ייחודית או הכרזה כלשהי של הש"ץ.

פיוטי הגשם של הקליר שהוכנסו לתפילה האשכנזית הם מסוג קרובה, או שבעתא, כלומר פיוטים לתפילת המוסף בעלת שבע הברכות, והם 'שבעתא גשם'. לוח 1 מציג את פרטיהם של הפיוטים האלה, וזאת לפי סדר אמירתם בתפילה.

לוח 1: הפיוטים הכלולים בתפילת גשם⁷

מיקום סידורי	סוג	מילות פתיחה	מחבר	מיקום בתפילה	מנהגי אמירה
1	קטע יסוד	אף ברי	הקליר	מגן אברהם	בחוו"ל ובא"י בחזרת הש"ץ
2	קטע יסוד	יטריח	הקליר	מחיה המתים	בחוו"ל ובא"י בחזרת הש"ץ
3	רשות	אפיק מען	הקליר	מחיה המתים	בחוו"ל
4	סדר יצירה	אקשטה כסל	הקליר	מחיה המתים	בחוו"ל
5	סדר יצירה	תכנס לארץ	הקליר	מחיה המתים	בחוו"ל
6	סדר פסוקים	יפתח ארץ	הקליר	מחיה המתים	בחוו"ל
7	רהיט	איום זכור נא	הקליר	מחיה המתים	בחוו"ל אשכנז מערבי
8	רהיט	זכור אב	לא ידוע	מחיה המתים	בחוו"ל אשכנז מזרחי ובא"י או לפני מוסף בא"י
9	הכרזה	שאתה הוא	לא ידוע (לפני הקליר)	מחיה המתים	בחוו"ל אשכנז מזרחי ובא"י או לפני מוסף בא"י

6 פליישר (לעיל הערה 1), עמ' 96.

7 ראו מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה, מהדורת ד' גולדשמידט. ירושלים תשמ"א, עמ' ל"ז-ל"ח, 401-433.

המבנה של סדר הפיוטים המלא הנהוג בחו"ל, כולל, אפוא, שני קטעי פתיחה (ואלה נוהגים גם בארץ ישראל לנוהגים באמירה של תפילה גשם בחזרת הש"ץ), פיוט של רשות לבקשת הגשם, שני פיוטים המציגים את עולם היצירה האלוקית של המים, ולאחריהם פיוט המציג פסוקי מקרא רלוונטיים. לאחר פרקים אלה מגיעים פיוטים כלליים (רהיטים) על מים, אחד של הקליר, הנוהג במנהג אשכנז המערבי, ושני, שמחברו אינו ידוע, הנוהג במנהג אשכנז המזרחי ובארץ ישראל. בסוף כל אלה מופיעה ההכרזה על אמירת 'משיב הרוח' וברכות להצלחת הגשם. הרהיט שנתקבל במנהג אשכנז המזרחי ובא"י הוא היחידי בסדרת פיוטי הגשם המשובצים בתפילה שלא נכתב ע"י הקליר.

פיוטי הגשם של הקליר מצאו דרכם גם למנהג התפילה הרומניוטי שבבלקן,⁸ ושרידיו מצויים אף בנוסח האיטליאני.⁹ שני מנהגי תפילה אלה סמוכים, במידה כזו או אחרת, על נוסח התפילה הארצישראלית הבתרת-למודי, שאליו, כך ניתן להניח, כיוון הקליר את פיוטיו.¹⁰ ההטמעה הקדומה הזו של פיוטי הגשם של הקליר במנהגי הבלקן ואיטליה מסבירה את הגעתם למנהג אשכנז, וזאת בשים לב למוצאם של ראשוני יהדות אשכנז מאיטליה.

פיוטי הגשם במנהג אשכנז הקדמון (המאה האחת עשרה עד המאה החמש עשרה)

נעבור עתה לבחינת האמירה של פיוטי הגשם לאורך שלוש תקופות: במנהג אשכנז הקדמון, עד למאה החמש עשרה; במנהגי אשכנז וחסידים בחו"ל לאחר מכן, ובמנהגי אשכנז וחסידים בארץ ישראל בעת החדשה.

נראה, לכאורה, כי פיוטים בעניין בקשה לגשם במוסף של שמיני עצרת לא נכללו כלל בסדר התפילה במנהג אשכנז הקדמון, וחדירתם למחזור התפילה של החג הייתה הדרגתית. מבחר של מקורות מוקדמים לנוסח אשכנז הקדמון אכן מציגים אי-אמירה של פיוטים לצד ההכרזה על הזכרת גשמים. כך אנו מוצאים ב'סידור רש"י' (המאה האחת עשרה) כי מצוין בו רק: 'למוסף מזכירין משיב הרוח ומוריד הגשם'.¹¹ ב'מחזור ויטרי' (המאה השתים עשרה) מצוין בדומה: 'למוסף מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים משיב הרוח ומוריד הגשם'.¹² בספר 'הרוקח הגדול' (המאה השתים עשרה – שלוש עשרה) הניסוח קצר

8 ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשנ"ו, עמ' 124.

9 י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ב, עמ' 160.

10 י' שאקי, סידור ארץ ישראל, ירושלים תשפ"א, כלל בחיבורו רק שבעתא לתפילת לילות חגים.

11 סידור רש"י. ברלין: חברת מקיצי נרדמים, תרע"א, עמ' 147-148.

12 רבינו שמחה מוויטרי, מחזור ויטרי, מהדורת א' גולדשמידט. ירושלים, חלק שלישי, עמ' תקמ"ב.

עוד יותר: 'במוסף משי"ב הרו"ח'.¹³ ב'ספר המנהגים לרבינו אברהם חילדיקי' (המאה השלוש עשרה) לא מוכרת ההכרזה של הש"ץ או הגבאי 'משיב הרוח' לפני מוסף, ולכן נאמר שם: 'והחזן מתפלל במוסף משיב הרוח והקהל לא יתחילו אלא אחר כך במנחה'.¹⁴ בכל המקורות הנ"ל לא מוזכרת כלל אמירה של פיוטים כלשהם לגשם.

קצת מאוחר יותר, גם ב'ספר המהרי"ל' (המאה הארבע עשרה – חמש עשרה) ההכרזה של הש"ץ מוזכרת, אבל לא מוזכרת שם אמירה של פיוטים כלשהם: 'מיד אומר ש"ץ בקול רם משיב הרוח ומוריד הגשם ושוב פותחין כולם ומתפללין גשם והכי נהגינן'.¹⁵ המהרי"ל הולך בזה בעקבות רבו רבי אברהם קלויזנר (המאה הארבע עשרה), שציין אף הוא את מנהג ההכרזה: 'דיש מקומות נוהגין שלאחר קריאת התורה ולאחר קדיש מיד אומר ש"ץ בקול רם משיב הרוח ומוריד הגשם. ושוב פותחין כולם ומתפללים ומזכירין גשם ויראה דהכי נוהגינן'.¹⁶ ואולם הן קלויזנר והן המהרי"ל לא ציינו כל אמירה של פיוטים לגשם. גם 'ספר המנהיג' (המאה השתיים עשרה – שלוש עשרה), המתעד מנהגים שונים בארצות אשכנז וספרד גם יחד, אינו מזכיר אמירה של פיוטים.¹⁷

לצד ההיעדר המוחלט של ציון אמירה של פיוטי גשם בשמיני עצרת, שראינו עד עתה במקורות מאשכנז מן המאה האחת עשרה עד למאה החמש עשרה, ישנם מקורות נוספים בני התקופה המצביעים דווקא על אמירה של פיוטי גשם, או לפחות על מודעות לקיומם של פיוטי גשם, כולם או מקצתם. כך מציין מחזור ויטרי (המאה השתיים עשרה), ממקור עלום שם: 'מה ראה ר' אלעזר הקליר שישד הטל והגשם בחתימת מחיה המתים'.¹⁸ גם בעלי התוספות (מאה שתיים עשרה – שלוש עשרה) מציינים: 'ומה שישד ר"א [רבי אלעזר] הקליר בגשם דשמיני עצרת'.¹⁹

כמו כן, באותה תקופה, מציין ה'אור זרוע'²⁰ פיוטים של גשם, וכוונתו, ככל הנראה, לפיוטי הקליר. כאן לראשונה הפיוטים קרויים בשם זה, אולם זה עדיין איננו הכינוי 'תפילת גשם' המקובל כיום, מונח שיבוא לעולם מאוחר יותר, כפי שנראה להלן. במחזור וורמיזא של אמצע המאה השלוש עשרה, כלומר כמאה שנה לפני המהרי"ל, שכיהן כרב העיר וורמיזא

13 רבינו אלעזר מגרמיזא, ספר הרוקח הגדול, מהדורת ב"ש שניאורסון. ירושלים תשכ"ז, עמ' קס"ו

14 ספר המנהגים לרבינו אברהם חילדיקי, מהדורת ש"י שפיצר. ירושלים תשס"ו, עמ' רי"ב.

15 רבינו יעקב מולין, ספר מהרי"ל, מהדורת ש"י שפיצר. ירושלים תשמ"ט, עמ' שפ"ח.

16 רבינו אברהם קלויזנר, ספר המנהגים (מנהגי מהרא"ק), מהדורת ש"י שפיצר. ירושלים תשס"ו, עמ' נ"ד-נ"ה.

17 (לעיל הערה 5).

18 (לעיל הערה 12), עמ' תש"כ. לענין אמירת הפיוטים בסוף ברכת 'מחיה המתים' ולא באמצעה, כמקובל, ראו הערה 9 שם.

19 ר"ה, כ"ז ע"א, ד"ה 'כמאן'.

20 רבנו יצחק מוינא. ספר אור זרוע השלם, ירושלים תשס"ו, עמ' תקל"ט.

ולא ציין אמירת פיוטים כלל, מופיע קטע היסוד 'אף ברי' ולאחריו סדר פסוקים קדמון,²¹ כלומר מקצת מן הפיוטים בלבד. ספר 'ארחות חיים' (מאה שלוש עשרה – ארבע עשרה) מציין לגבי מנהג הפרובאנס: 'ובמוסף יום שמיני עצרת מתחילין לומר משיב הרוח ומוריד הגשם ואומרים פיוטים מסודרים על הגשם'.²²

ניתן אפוא להניח כי ככלל לא נהגו באשכנז הקדומה באמירה של פיוטי גשם כלשהם בעת ההכרזה על 'משיב הרוח' בשמחת תורה. ייתכן שניתן גם להניח כי העדויות על מודעות לקיומם של הפיוטים נוגעות למה שהיה ככל הנראה כבר מקובל אז במנהג האיטליאנו הקדמון, כפי שראינו לעיל, מנהג שהייתה לגביו מודעות באשכנז הקדומה, בשים לב למוצא האיטליאני של יהודי אשכנז.

הפעם הראשונה שבה אנו מוצאים עדות בספר מנהגים אשכנזי לאמירה של חלק מפיוטי הקליר, והפעם אף כולל הפיוט הנלווה אליהם ('זכור אבי'), היא ב'ספר המנהגים' של רבנו אייזיק טירנא (המאה הארבע עשרה – חמש עשרה). על כן ייתכן, אפוא, כי פיוט אחרון זה נכתב במאה הי"ד או קצת קודם לכן. וכה לשונו של ספר המנהגים: 'וש"ץ אומר בא"י [ברוך אתה ה'] עד ומושיע ומגן, אף ברי, אתה גבור עד להושיע, יטריח כו', קהל אפיק, ש"ץ אלוקינו ואלוקי אבותינו זכור גוי' עד בצדקם חון חשרת מים, שאתה הוא אלוקינו משיב הרוח ומוריד הגשם, ופותחין הארון, לברכה ולא לקללה'.²³ כלומר ספר המנהגים הזה מציין את האמירה של שני קטעי היסוד, רשות, רהיט והכרזה, אולם ללא סדרי העולם וסדר הפסוקים של הקליר. כזכור, רבו של רבנו אייזיק, ר' אברהם קלויזנר (המהרא"ק), לא ציין כלל אמירה של פיוטים לגשם, וכך גם לא ציין זאת המהרי"ל, שהיה אף הוא תלמידו של קלויזנר.

רבנו אייזיק נחשב לאחד מראשוניו של מנהג אשכנז המזרחי, אולם כפי שנראה בהמשך, גם שם האמירה של פיוטי הגשם התקבלה רק בהדרגה. לא ברור אפוא מה המקור לציון האמירה בספרו של רבנו אייזיק טירנא: האם חידש בדבר על סמך המנהג האיטליאני, או שמא הייתה בכל זאת מסורת משנית במספר מקומות באשכנז לאמירה של פיוטי גשם? אפשרות שנייה זו מתועדת בכתבי יד מוקדמים לרבנו אייזיק, בן המאה הארבע עשרה – חמש עשרה. כתבי יד של מחזורי תפילה אשכנזיים לשמיני עצרת זמינים רק לאלה שנכתבו

21 גולדשמידט (לעיל הערה 8), עמ' 22.

22 רבי אהרן הכהן מלוניל, ספר ארחות חיים, ירושלים תשט"ז.

23 ספר המנהגים לרבנו אייזיק טירנא. ורשה תרמ"ד, קצת דיני סוכה. ד"ה שחרית יוצר.

החל מהמאה השלוש עשרה. במבחר של כתבי יד שכאלה מופיעים פיוטי הגשם של הקליר,²⁴ ובשני מחזורים בני המאה הארבע עשרה – חמש עשרה מופיע גם הרהיט 'זכור אבי'.²⁵ נראה, אפוא, כי האמירה של פיוטי הגשם של הקליר התפתחה בהדרגה, הן מבחינת היקף האמירה, והן מבחינת מקומות האמירה, אף על פי שהייתה מודעות אליהם לאורך כל התקופה. הפיוט 'זכור אבי', אשר מחברו אינו ידוע, נכנס לספרי מנהגים ולמחזורי תפילה במאה הארבע עשרה, ואולי נכתב אז או מעט קודם לכן.

תפילת גשם במנהגי אשכנז וחסידים בחו"ל

ניתן לראות בהצעה של רבנו אייזיק טירנא, במאה הארבע עשרה – חמש עשרה, לאמירה חלקית של פיוטי הקליר בתוספת האמירה של הפיוט האנונימי 'זכור אבי', תפנית בתהליך האימוץ של אמירת פיוטי גשם, וזאת לאור ההתעלמות מאמירה זו בספרות המנהגית הלכתית עד אז. לצד שינוי זה באמירת פיוטי גשם, באה לעולם המצאת הדפוס באותה תקופה, אשר אפשרה הפצה רחבה של מנהגי תפילה. רבנו אייזיק טירנא נחשב, כזכור, מוביל המורשת המנהגית של מנהג אשכנז המזרחי, אולם גם שם התפנית לא הייתה מהירה וחד־משמעית. הרמ"א בקרקוב לא הוסיף דבר ב'מפה' שלו על השו"ע או"ח, ורבי יוסף קארו לא עסק שם בפיוטי גשם כלל, לא בתיקון הגשם הספרדי ולא בפיוטי הגשם האשכנזיים, בכותבו: 'ומכריז משיב הרוח ומוריד הגשם' ותו לא.²⁶ לעומת זאת, 'הלבוש', בן דורו של הרמ"א, דווקא ציין אמירה חלקית של הפיוטים, וזאת כפי שהציע רבנו אייזיק טירנא: 'ואומר ברוך אתה ה' וכו', עד ומושיע ומגן, ומתחיל פיוט אף ברי וכו', אתה גיבור עד רב להושיע ואומר יטריח וכו', ומתחיל הקהל אפיק מענן וכו', וש"ץ אלוקינו ואלוקי אבותינו זכור וכו', עד בצדקתם חון חשרת מים, שאתה הוא אלוקינו משיב הרוח ומוריד הגשם, ופותחין הארון, לברכה ולא לקללה וכו'.²⁷

מחזור התפילה המודפס הראשון היה מחזור במנהג אשכנז המערבי, אשר יצא לאור בשנת רע"ז (1517), ובו מופיע כבר סדר הפיוטים המקובל למנהג זה.²⁸ חסרה לנו, אפוא, ידיעה על

24 מחזור מנהג אשכנז, מאה שלוש עשרה – ארבע עשרה, BL Harley ; 5701 מחזור מנהג אשכנז המערבי, ממאה שלוש עשרה – ארבע עשרה, ספריית הבודליאנה, אוניברסיטת אוקספורד Ms. Reggio 1; מחזור מנהג אשכנז המערבי, מאה שלוש עשרה – ארבע עשרה, BL Add.26986; מחזור מנהג אשכנז המערבי, מאה שלושה עשרה – ארבע עשרה, אוניברסיטת אסטונה, מודנה, Ms. a.W.8.5.

25 מחזור מנהג אשכנז, מאה ארבע עשרה, אוניברסיטת ורוצלב, Ms. Or. I1; מחזור מנהג אשכנז מערבי, ספריית המדינה של רוסיה, Ms. Guenzburg 711.

26 רבי יוסף קארו, שולחן ערוך אורח חיים. ניו יורק: אברהם יצחק פרידמן, חסרה שנה, תרס"ח, ב'.

27 רבי מרדכי יפה, לבוש החור. ירושלים תשס"ד, תרס"ח.

28 מחזור כמנהג אשכנז המערבי. פזרי, רע"ז.

מי שעיצב את האמירה בסדרה המלא, ככל הנראה אי אז במאה החמש עשרה, כלומר לאחר כתיבתו של רבנו אייזיק טירנא, וכן איננו יודעים היכן בדיוק אירע הדבר. ייתכן שאמירתם המלאה של הפיוטים נוסדה בעקבות ההטמעה של סדר פיוטים קלירי דומה עבור ההכרזה על הטל בחג הפסח, אשר עליה נדון להלן, ואשר קדמה להטמעה של פיוטי הגשם. עם זאת, ניכרת השפעתו של הדפוס בהפצה של האמירה המלאה של הפיוטים, שכן במחזורי התפילה המודפסים מופיעים הפיוטים כולם, וזאת כבר מתחילת הדפסתם של המחזוריים. במחזורי מנהג אשכנז המערבי מופיע הרהיט 'איום זכור נא',²⁹ ואילו במחזוריים כמנהג אשכנז המזרחי מופיע הרהיט 'זכור אבי'.³⁰ חריג מכלל זה הוא מחזור אמסטרדם רט"ז, שהוא כמנהג אשכנז המזרחי, אבל אינו כולל את הרהיט 'זכור אבי'.³¹

השימוש במונח 'תפילת גשם' לסדר האמירה של הפיוטים וההכרזה נולד מאוחר יותר בתקופה זו. מחזור כמנהג אשכנז המזרחי מזאלקווא אשר בגליציה (כיום אוקראינה) משנת תקנ"ד (1794), סמוך לאחר הולדתה של החסידות, הכתיר את תפילת המוסף של שמיני עצרת: 'תפילת מוסף והוא תפילת גשם'.³² השימוש במונח 'תפילת גשם' בלבד, ללא תפילת המוסף של שמחת תורה, עבור פיוטי הגשם הגיע מאוחר יותר, והפעם במחזור כמנהג אשכנז המערבי משנת תקצ"ב (1832).³³ המונח 'תפילת גשם' הוא, אפוא, חדש יחסית, ולא ברור מי קבעו, מתי בדיוק והיכן: האם בפולין או שמא באשכנז?

תפילת גשם במנהגי אשכנז וחסידים בארץ ישראל

תפילת גשם במנהגי אשכנז וחסידים גם יחד, בארץ ישראל של העת החדשה, היא בעלת שתי וריאציות. בראשונה, התפילה נאמרת לפני מוסף, כחיקוי למקובל במנהג ספרד בארץ ישראל.³⁴ בווריאציה זו נאמרים רק הפיוט האנונימי 'זכור אבי' וההכרזה על 'משיב הרוח', כלומר ללא פיוטי הקליר כלל. בוואריאציה השנייה, התפילה נאמרת בחזרת הש"ץ, כבחוו"ל, והיא מתחילה עם שני קטעי היסוד הקליריים הקצרים, 'אף ברי' ו'יטרח', ואז עוברת לפיוט האנונימי 'זכור אבי' ולהכרזה בהתאמה. המכנה המשותף למנהגי אמירה אלה הוא ההשמטה המלאה או הכמעט מלאה של הפיוטים הקליריים הארוכים הנאמרים בתפילת גשם בחוו"ל.

29 למשל מחזור מכל השנה כמנהג אשכנזים. בזל שני"ט; מחזור מכל השנה. פרנקפורט דמיין תק"ה.
30 מחזור לכל השנה כמנהג פולין, לובלין ש"א; מחזור מכל השנה כמנהג קהילות פיהם, פולין ומעלהרין, ונציה שכ"ח.
31 מחזור מכל השנה פולין פיהם ומעלהרין, אמסטרדם תט"ז.
32 מחזור כמנהג פולין רייסין ליטא פיהם ומעלהרין, זאלקווא תקנ"ד.
33 מחזור לשמיני עצרת ולשמחת תורה, מהדרת וולף היידנהיים, רדלהיים תקצ"ב.
34 י"מ טוקציינסקי, ספר ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ו, חלק א', עמ' י"ט-כ'.

השמטה ניכרת זו של הפיוטים לתפילת גשם בעת החדשה בארץ ישראל תובן על רקע השינויים בתפילה במזרח אירופה, אשר החלו בסוף המאה השמונה עשרה, עם הופעתה של החסידות בראשות הבעש"ט, באוקראינה, מצד אחד, וההתנגדות לה בליטא בראשות הגר"א, מצד שני. עם כל השוני והמאבק ההדדי בין שני אלה, היה ביניהם לפחות דבר אחד משותף, והוא ההתנגדות לשפע הפיוטים האדיר שהציף, לאורך הדורות, את התפילה האשכנזית בימי שבת ומועד, וזאת בכל חלקי התפילה שלאחרי פסוקי דזמרא. הגר"א ביטל את האמירה של רוב פיוטי השבתות, ואלה שנותרו הועברו לסוף התפילה. היוצאים מן הכלל היו פיוטי ראש השנה ויום כיפור ותפילות גשם וטל, אשר נותרו במקומן.³⁵ כל זאת כחלק משינויים לא מעטים שהגר"א הנהיג בסדרי התפילה.³⁶ בחסידות לא הייתה יד כללית מכוונת בעניין זה, אבל החסידים הרשו לעצמם לדלוג על פיוטים רבים וחשובים,³⁷ ויש שהעבירו לסעודות חג.³⁸ בחסידות קוצק³⁹ וגור⁴⁰ בולטת ההמעטה באמירת פיוטים. עם זאת, גם בחסידות, כמו במסורת הליטאית מיסודו של הגר"א, נשארה אמירת הפיוטים בתוך חזרת הש"ץ בראש השנה, ביום כיפור ובתפילות גשם וטל.

כעשור לאחר פטירתו של הגר"א עלו לארץ מקצת מתלמידיו, וזאת בראשותו של תלמידו המובהק רבי מנחם מנדל משקלוב. אלה התיישבו תחילה בצפת בשנת תקס"ח (1808), ואחר כך עברו לירושלים בשנת תקע"ו (1816), שם הם יסדו את הקהילה האשכנזית המאורגנת, ועימה הביאו גם לשינויים בנוסח התפילה האשכנזי מבית מדרשו של הגר"א.⁴¹ ההשמטה הכמעט טוטלית של פיוטי הקליר מתפילת גשם היא חלק משינויים אלה. מבחינת שיטתו של הגר"א, השמטת פיוטים כעיקרון היא מתאימה, אולם כזכור הגר"א לא שינה את אמירתם של פיוטי הגשם הקליריים, והצעד של תלמידיו הירושלמיים יכול להיחשב דרסטי. לא ידוע בדיוק מתי בדיוק בוצע שינוי זה, אולם סביר להניח שהדבר בוצע עוד בימי חייו של רבי מנחם מנדל משקלוב, אשר היה סמכות רבנית מובילה בין תלמידי הגר"א ונפטר בשנת תקפ"ז (1827), כלומר כ-11 שנים לאחר הגעתם של תלמידי הגר"א לירושלים.

לוח השנה הראשון שיצא לאור בירושלים, הכולל דינים ומנהגים לימות השנה עבור תושבי העיר

35 רבי יששכר דוב בן תנחום, מעשה רב, ירושלים מהדורה שנייה תשע"א, סימנים נ"ז, קכ"ז, קס"ב-קס"ג.

36 גולדשמידט (לעיל הערה 8), עמ' 420.

37 י" אלפסי, החסידות: פרקי תולדה ומחקר. תל אביב, עמ' 96.

38 י" טייטלבוים, ספר אוצר מנהגי חסידים: דרכי יואל, ירושלים תש"ן, עמ' קע"ח.

39 י" אלפסי, בשדה החסידות: מחקרים, פרקי תולדה, הווי ומסורת. תל אביב תשמ"ז, עמ' 172.

40 י" אלפסי, גור: המייסד בעל חידושי הר"ם ח"י, מחשבתו ותורתו, תל אביב תשי"ד, עמ' 158.

41 י" תבורי, סידור הגר"א והשפעתו על התפילה בארץ ישראל. בתוך תלמידי הגר"א בארץ ישראל: היסטוריה, הגות, ריאליה, י" רוזנסון וי" ריבלין (עורכים). ירושלים תשע"א, עמ' 247-261.

ויהודים בעולם בכלל, יצא לאור בשנת תרכ"ד (1864), עבור השנים תרכ"ה–תרכ"ו (1865–1866).⁴² ואולם בלוח זה לא מוזכרת תפילת גשם כלל, לעניין התיאור של סדר התפילה בשמיני עצרת, ונאמר רק 'מכריזין מ"ה [משיב הרוח] ומתפללין מוסף'. ייתכן שהדבר נובע מחילוקי המנהגים לעניין אמירת פיוטים של תפילת גשם בין ארץ ישראל לבין חו"ל. 'לוח ארץ ישראל' של הרב אברהם משה לונץ, שיצא לאור בירושלים בידי עורכו במשך השנים תרנ"ו–תרע"ו (1896–1916) וכלל גם מנהגי תפילה, קיצר מאד לעניין שמיני עצרת/שמחת תורה, ולא הזכיר את הנושא כלל. 'לוח לארץ ישראל' בעריכתו של הרב יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי, הכולל את המנהג, החל להופיע רק בשנת תרס"ה (1905),⁴³ וזאת עבור השנה העוקבת תרס"ו (1906). לוח זה התאפיין מתחילת דרכו בפירוט המלא של סדרי התפילה כמנהג ירושלים בעת החדשה, אשר הפך למנהג ארץ ישראל. לוח השנה השני שלו, שיצא לאור בשנת תרס"ו (1906) עבור השנה העוקבת, מצוין: 'מכניסין הס"ת ופותחין הארון לתפלת גשם, ומתחילין או"א [אלוקינו ואלוקי אבותינו] זכור אב עד לשובע ולא לרזון'.⁴⁴ ציון זה של האמירה, וזאת כבדרך של שגרה וללא ציונו של מנהג חו"ל, מעיד על כך כי מנהג ארץ ישראל היה כבר ותיק בתחילתה של המאה העשרים. שתי הווריאציות של תפילת הגשם המקוצרת שצינו לעיל התקבלו כמנהג ארץ ישראל באופן גורף, כלומר בקרב המתפללים במנהגי אשכנז וחסידים גם יחד, שכן, כאמור, גם בחסידות נהגה משכבר הימים בחו"ל נטייה לקיצור באמירה של פיוטים, אם כי לא בימים הנוראים ובתפילות גשם וטל. יוצא מן הכלל אחד בחו"ל לעניין זה הוא מחזור במנהג ספרד (חסידים) שיצא לאור בשנת תרס"ז (1907) בלבוב (למברג דאז), הכולל תפילת גשם מקוצרת כבארץ ישראל, כלומר כולל שני קטעי היסוד הקליריים, 'זכור אב' וההכרזה בלבד. הסידור הזה יצא לאור בשנית בארצות הברית בשנת תשכ"ו (1966),⁴⁵ ולא ברור מהו המניע לקיצור בתפילת גשם ברוח תלמידי הגר"א בארץ ישראל במחזור חסידי שיצא לאור בגליציה.

תפילת גשם לעומת תפילת טל

לסיום בחינתנו את תפילת הגשם, מן הראוי להתבונן בתפילה זו בהשוואה לתפילת טל, הנאמרת בתפילת המוסף של היום הראשון של חג הפסח. לכאורה זו אמורה להיות תפילה "תאומה"

42 לוח על שני שנים והוא משנת תרכ"ה ותרכ"ו. ירושלים תרכ"ד, עמ' ז'. ראו גם ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים. ירושלים תשל"ו, עמ' 49.

43 ראו גם י' תבורי, 'לוח דינים ומנהגים', עלי ספר: מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי. רמת גן תשס"א, עמ' 195–207.

44 י"מ טוקצ'ינסקי, לוח לארץ ישראל, ירושלים תרס"ו, עמ' 20.

45 מחזור לשלש רגלים. למברג (לבוב) תרס"ז; ויליאמסבורג תשכ"ו.

של תפילת הגשם, אולם צריך לזכור כי הבסיס הקדמון לעניין עצם האמירה של תפילת טל שונה במקצת מזה של תפילת גשם. הזכרת גבורות גשמים נדרשת, כפי שראינו לעיל, מדברי המשנה. לעומת זאת הזכרת הטל בתפילות העמידה בקיץ, וזאת באמצעות האמירה 'משיב הרוח ומוריד הטל' או באמצעות האמירה 'מוריד הטל', אינה נזכרת במשנה כלל, והתלמוד מציג אותה כאמירת רשות.⁴⁶ ואכן, במנהג אשכנז המערבי לא ציינו שום אזכור לטל בתפילות העמידה בקיץ, ואילו במנהג אשכנז המזרחי אמרו 'משיב הרוח ומוריד הטל', ובארץ ישראל החדשה אומרים 'מוריד הטל' בלבד, וזאת כמקובל במנהג ספרדים.

עבור רבי אלעזר הקליר, בבואו לפייט את המעבר מהזכרת טל להזכרת גשם בשמיני עצרת ואת המעבר ההפוך בראשון של פסח, שניהם היו בעלי חשיבות זהה. הוא פייט, אפוא, מספר פיוטי שבעתא, הן עבור תפילת טל והן עבור גשם.⁴⁷ השבעתא לטל שהוטמעה במחזורי התפילה האשכנזיים מוצגת בלוח 2, והיא זהה במבנה שלה לפיוטי הגשם הקליריים שהוצגו לעיל בלוח 1.⁴⁸

לוח 2: הפיוטים הנלווים בתפילת טל⁴⁹

מיקום סידורי	סוג	מילות פתיחה	מחבר	מיקום בתפילה	מנהגי אמירה
1	קטע יסוד	בדעתו אביע חידות	הקליר	מגן אברהם	בחוו"ל ובא"י בחזרת השי"ץ
2	קטע יסוד	תהומות הדום	הקליר	מחיה המתים	בחוו"ל ובא"י בחזרת השי"ץ
3	רשות	ארשה ארוש	הקליר	מחיה המתים	בחוו"ל
4	סדר יצירה	אאגרה בני איש	הקליר	מחיה המתים	בחוו"ל
5	סדר יצירה	תחת אלת עופר	הקליר	מחיה המתים	בחוו"ל
6	סדר פסוקים	אלים ביום מחוסן	הקליר	מחיה המתים	בחוו"ל
7	רהיט	מספר אופציות (במקום 8)	הקליר	מחיה המתים	בחוו"ל במספר קהילות
8	רהיט	טל תן לרצות ארצך	הקליר	מחיה המתים, בחוו"ל ובא"י, או לפני מוסף בא"י	בחוו"ל ובא"י
9	הכרזה	שאתה הוא	לא ידוע (מלפני הקליר)	מחיה המתים, בחוו"ל ובא"י, או לפני מוסף בא"י	בחוו"ל אשכנז מזרחי ובא"י

46 בבלי, תענית ג ע"א.

47 פליישר תשל"ו (לעיל הערה 1).

48 מחזור פסח, מהדורת יי פרנקל עפ"י שיטתו של ד' גולדשמידט. ירושלים תשנ"ג, עמ' מ-מ"ב.

49 ראו לעיל הערה 1.

עם זאת חשוב לציין כי ההטמעה של אמירת הפיוטים הקליריים לטל במנהג אשכנז הייתה מוקדמת לזו של פיוטי הגשם. אומנם, כמו בנוגע לפיוטים לגשם, בדורות הראשונים של מנהג אשכנז לא נזכרו גם פיוטי הטל הקליריים. כך ב'סידור רש"י' (המאה האחת עשרה), המציין רק 'ומבקשים על הטל בתחיית המתים משיב הרוח ומוריד הטל',⁵⁰ וכך ב'מחזור ויטרי' (המאה השתים עשרה) בלשון זהה לסידור רש"י.⁵¹ ב'רוקח הגדול' (המאה השתים עשרה – שלוש עשרה) תפילת מוסף של יו"ט ראשון של פסח אינה מוזכרת כלל בסדר התפילה,⁵² וב'מנהגי הרב חילדיקי' (המאה השלוש עשרה) מצוין רק 'וחזן מתפלל מוסף [מדלג] משיב הרוח ומוריד הטל'.⁵³

עם זאת, כבר החל ממאה שנה מאוחר יותר, פיוטי הטל מופיעים באופן קבוע. כך בספרו של רבי אברהם קלויזנר (המאה הארבע עשרה), המציין בפירוט: 'מוסף מתפללין, והחזן אומר אבות עד מושיע ומגן, בדעתו אביעה, אתה גיבור עד רב להושיע, תהומות הדום רסיסו עד שאתה הוא ה' אלוקינו משיב הרוח ומוריד הטל, לברכה ולא לקללה וכו'.⁵⁴ כך גם בספרים של שני תלמידיו: 'המהרי"ל' (המאה הארבע עשרה – חמש עשרה), המציין במפורש בשם רבו: 'ביום ראשון של פסח בתפילת מוסף אומר ש"ץ קרובץ של טל עד שאתה אלוקינו משיב הרוח ומוריד הטל לברכה ולא לקללה כו',⁵⁵ וכך גם רבי אייזיק טירנא: 'וחזן אומר ברכת אבות עד ומושיע. בדעתו אביע חידות וכו' אתה גיבור עד אתה רב להושיע. תהומות וכו' וכל הטל עד משיב הרוח ומוריד הטל, לברכה ולא לקללה'.⁵⁶

כזכור, פיוטי הגשם לא הוזכרו כלל בכתבי רבי אברהם קלויזנר, וגם לא בכתבי תלמידו האחד המהרי"ל. הם הוזכרו, לראשונה, בכתבי תלמידו השני, רבי אייזיק טירנא. במקביל, במחזור ורמייזא, בן המאה השלוש עשרה, הוזכרו רק מקצת מפיוטי הגשם, בעוד פיוטי הטל מוזכרים שם במלואם.⁵⁷ נראה, אפוא, כי הטמעתם של פיוטי הקליר לטל אל תוך מנהג אשכנז קדמה במקצת להטמעתם של הפיוטים המקבילים לגשם. קצת לפלא הוא הדבר, היות שהזכרתו של הטל בתפילה היא רשות, ואילו הזכרת הגשם בתפילה חובה היא. ברור שהמתכונת הזוהה של מבנה השבעתא הזמין את השלמת האמירות לטל ולגשם, אולם לא

50 סידור רש"י (לעיל הערה 11), עמ' 223.

51 רבינו שמחה מוויטרי (לעיל הערה 12), חלק שני, עמ' תס"ח.

52 רבינו אלעזר מגרמיזא (לעיל הערה 13), סימן רצ"ג.

53 ספר המנהגים לרבינו אברהם חילדיקי (לעיל הערה 14), עמ' ר"ל.

54 רבינו אברהם קלויזנר (לעיל הערה 16), סימן קי"ט.

55 רבינו יעקב מולין (לעיל הערה 15), עמ' קמ"ג.

56 רבינו אברהם קלויזנר (לעיל הערה 16), עמ' נ"ג.

57 גולדשמידט (לעיל הערה 8), עמ' 12.

ברורה סיבת ההעדפה הכרונולוגית של פיוטי הטל.

בארץ ישראל החדשה, תלמידי הגר"א נהגו בפיוטי הטל כמנהגם לאמירה של פיוטי הגשם, בהותירם על כנו רק את הרהיט האחרון המתחיל במילים 'טל תן לרצות ארצך', לאומרים תפילת טל לפני מוסף, ותוספת של שני קטעי היסוד לאומרים תפילת טל בחזרת הש"ץ. הרהיט 'טל תן לרצות ארצך' הוא חלק מהמכלול הכולל של פיוט הטל של רבי אלעזר הקליר, זאת בעוד מקבילו בתפילת גשם, הפותח במילים 'זכור אבי', נכתב, כזכור, מאוחר יותר. ייתכן כי 'זכור אבי' נכתב בהקבלה ל'טל תן לרצות ארצך' של הקליר שבתפילת טל, כדי להשלים את המבנה הכולל של סדר הפיוטים לגשם בהקבלה לזה של טל.

סיכום

מטרתו של מאמר זה הייתה להתמקד בצד ההיסטוריה התפתחותי של תפילת גשם הנאמרת בשמיני עצרת, וזאת מתוך ניסיון לאתר את מקורותיה ההיסטוריים של התפילה ואת השינויים שחלו באמירתה במהלך הדורות בקהילות אשכנז לארצותיהן. לאחר מכן הציג המאמר תמונה מקבילה גם עבור תפילת טל.

המאמר לחלקיו ניסה להציג לראשונה תמונה רחבה להתפתחות האמירות של תפילות גשם וטל, עד כמה שהתאפשר על סמך המקורות ההיסטוריים השונים, כמתואר באופן מסכם להלן. מקורה הראשוני של הזכרת הגשם במוסף של שמיני עצרת הוא במשנה ובתלמוד הירושלמי. הפייטן רבי אלעזר הקליר כתב מספר שבעות לגשם. אחת מהן הוכנסה לסדר התפילה האשכנזי, והיא בנויה משני קטעי יסוד, רשות, שני סדרי יצירה, סדר פסוקים, רהיט, אשר במנהג אשכנז המזרחי נכתב מאוחר יותר, והכרזה, אשר נכתבה מוקדם יותר. סביר להניח שפיוט הגשם הזה הגיע למנהג אשכנז ממנהג רומי הקדום. מקורות קדומים של מנהג אשכנז אינם מציינים כל אמירה של תפילת גשם, וזאת עד המאה הארבע עשרה – חמש עשרה, אולם האמירה של הפיוטים נרמזה במספר מקומות. ההטמעה של תפילת גשם הייתה, אפוא, הדרגתית, והגיעה להיקפה המלא רק החל מהמאה השש עשרה, גם בהשפעתה של המצאת הדפוס. הביטוי 'תפילת גשם' מופיע לראשונה, לצד המילים 'תפילת מוסף' בשנת 1794, ובאופן נפרד החל משנת 1832. החל מסוף המאה השמונה עשרה, חסידים, בהובלתו של הגר"א, ומתנגדים גם יחד, הפחיתו את מספר הפיוטים בתפילה, אולם תפילת גשם לא נכללה בשינוי זה. תלמידי הגר"א שעלו לארץ ישראל והגיעו לירושלים בשנת 1816 השמיטו פיוטים גם מתפילת גשם, וכך השמיטו בה את פיוטי הקליר והותירו על כנו רק את הרהיט

המאוחר יותר ואת ההכרזה. שינוי זה התקבל בהרחבה במנהגי האשכנזים בארץ ישראל, המתפללים בנוסחי אשכנז וחסידים גם יחד. תפילת טל, הנוגעת להכרזה על הטל בראשון של פסח ולהזכרתו בתפילה בקיץ כרשות ולא כחובה, דומה במבנה שלה לתפילת גשם, והרהיט שבה נכתב גם הוא בידי הקליר. נראה כי תפילת טל הוטמעה במנהג אשכנז מעט מוקדם יותר מתפילת גשם. תפילת טל קוצרה בארץ ישראל החדשה בדומה לתפילת גשם. ככלל, תפילות גשם וטל עברו תהליך של בנייה הדרגתית באשכנז, וזאת עד המאה השש עשרה, והתפילות נשארו מאז באותו מבנה במנהגי אשכנז וחסידים בעולם כולו, מחוץ לארץ ישראל. זאת תוך שינוי שם, שהחל מסוף המאה התשע עשרה, ועם הבדל קטן בין מנהגי אשכנז מערב, מזרח וחסידים. עם זאת, שתי התפילות עברו תהליך של קיצור דרסטי ביותר בארץ ישראל של העת החדשה, כנראה בתחילת המאה התשע עשרה או באמצעה. הקיצור הזה נקבע בירושלים, אף שעצם הרעיון של קיצור באמירתם של פיוטים כעיקרון נולד באירופה, וזאת דווקא עבור תפילות אחרות.

The prayer for rain and the prayer for dew: Sources and transitions

Aharon Kellerman

Abstract

The objective of this article is to examine the historical-developmental dimension of the Prayer for Rain, recited on Shmini Atzeret, by exploring its historical sources and the transitions in its recitation across generations within Ashkenaz communities. Following this examination, a short discussion of the Prayer for Dew will be presented. The initial sources for the mention of rain in the Shmini Atzeret Musaf are in the Mishna and the Jerusalem Talmud. The poet Elazar ben-rabbi Qillir wrote several shabbaot for rain, and one of these was inserted into the Ashkenaz prayers. It is composed of two introductory sections, a Reshut, two Seder Yetzira sections, a Seder Psukim, and a Rahit, which, in the Eastern Ashkenaz rite, was written later. The rain announcement, written earlier, follows these. It is reasonable to assume that this rain poem reached Ashkenaz from the ancient Roman rite. Early sources of the Ashkenaz rite do not mention any rain prayer until the 14th-15th centuries, but it was hinted at in some sources. Thus, the dissemination of the rain prayer was gradual and reached saturation by the 16th century, partly due to the influence of the printing press. The title 'rain prayer' first appeared next to the title 'Musaf prayer' in 1794, and then separately in 1832. By the end of the 18th century, both Chasidic and non-Chasidic groups, the latter under the leadership of the Vilnius Gaon, reduced the number of poems in prayer services. The rain prayer was not included in this change. The Gaon students who migrated to the Land of Israel, reaching Jerusalem in 1816, removed Qillir's poems from the prayer, leaving only the later poem and the announcement. This version has been widely adopted by the Ashkenazi rite in the Land of Israel. The dew prayer, recited on the first day of Passover and mentioned by some customs in the summer daily prayers, is structurally similar to the rain prayer, with its Rahit also written by Qillir. It seems that the dew prayer was disseminated in the Ashkenazi rite a bit earlier than the rain prayer. The dew prayer was shortened in the Land of Israel, similarly to the rain prayer.

Keywords: Rain prayer, dew prayer, Qillir, Land of Israel rite, Shabbata, Shmini Atzeret.